

Є.П.КАБАНЕЦЬ*

РУЙНАЦІЯ УСПЕНЬСЬКОГО СОБОРУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ 3 ЛИСТОПАДА 1941 р.

Стаття присвячена одній із найбільш суперечливих проблем історії України ХХ ст. – руйнації Успенського собору Києво-Печерської лаври під час Другої світової війни. На підставі архівних джерел, спогадів сучасників та оглядів преси розглянуто версії про причетність до цього злочину німецької й радянської сторін.

Варварське руйнування під час Великої Вітчизняної війни Києво-Печерської лаври та її головного храму – Успенського кафедрального собору, – одна з найзагадковіших сторінок недавньої історії України. Її обставини внаслідок тривалого замовчування і табування цієї теми оповиті густим шлейфом домислів та міфів. В останні десятиліття у популярній літературі і спеціалізованих виданнях переважали різноманітні конспірологічні теорії, згідно з якими за цим злочиним стояли агенти радянських спецслужб, що здійснили підриг храму дистанційно за допомогою радіокерованого фугасу, а всі сліди їхніх діянь старанно приховано у спецховищах¹. Подібні припущення об'єднує одна загальна риса – бездоказовість у поєднанні з нестримною фантазією та надмірною емоційністю їх авторів. Навряд чи є потреба детально розглядати вказані версії, оскільки вони, з одного боку, спираються переважно на анонімні джерела або свідчення, отримані з третіх рук, а з іншого, – сповнені кричущих суперечностей і недомовок.

Головна вада всіх пропонованих версій – повна розбіжність у поглядах на обставини події, її учасників, хронологію, загальну канву і навіть найдрібніші подробиці. Зокрема, безпосередніми виконавцями диверсії названо абсолютно різних осіб, які мали різні військові звання і належали до різних відомств – інженерних підрозділів армії, фронтових розвідувальних груп, спецформувань НКВС. Так само відрізняються й описи руйнації храму: в одному випадку говорять про використання запалювальних шнурів, в іншому – електро- або радіодетонаторів. Повіdomляються суперечливі відомості про наслідки вибуху: в одних версіях ідеться про те, що безпосередні виконавці загинули під руїнами храму чи були застрелені німецькою охороною, в інших – що вони вціліли та здійснили ще кілька відплатних акцій узимку 1941–1942 рр. Таким чином, у публікаціях наводиться щонайменше кілька відмінних сценаріїв розвитку подій, що вказує на повну розбіжність уявлень їхніх творців, а точніше – на відсутність у них достовірної інформації.

* Кабанець Євген Павлович – провідний науковий співробітник відділу історії Києво-Печерської лаври та вивчення її мистецької спадщини Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

E-mail: siagr@ukr.net

¹ Ідеться про публікації Д.Кулиняка, П.Василевського, І.Ольховського, Д.Малакова та інших авторів.

Крім того, запропоновані реконструкції того, що сталося в лаврі восени 1941 р., вражають нагромадженням нереальних, навіть гротескових ситуацій, або цілковито суперечать історичним фактам. Наведемо найбільш характерні приклади: 1) мінування Успенського собору було нібито доручене 15-річному (!) лейтенанту, який пройшов місячні курси саперів²; 2) радіоміну намагалися підірвати за допомогою умовного сигналу «666»³; 3) коли вибуховий пристрій не спрацював, диверсанти начебто проникли до собору підземним ходом⁴; 4) одразу після вибуху спалахнула сильна пожежа, яка вщент знищила лавру з усіма розташованими тут музеями тощо⁵.

Жодне з цих тверджень не відповідає дійсності. Насправді, мінування лаври не могло бути дилетантською імпровізацією, фахівців відповідного профілю готували в Ульяновській школі особливої техніки (нині – Вище військово інженерне училище зв'язку, філіал Санкт-Петербурзького військового університету зв'язку) на трирічних курсах. Детонатори радіоміну активували не морзянкою, а за допомогою довоєнних паузових музичних мелодій Харківської та Мінської радіомовних станцій. Ніяких підземних тунелів, що вели до Успенського собору, не існує – під храмом прокладено лише інженерні комунікації (локальна колекторна мережа – канали опалювальної системи), потрапити до яких з-за меж культурної споруди неможливо. Ніякої катастрофічної пожежі 3 листопада 1941 р. не було, а всі руйнування ансамблю Верхньої лаври – це наслідки німецького господарювання. Із наведеного випливає, що «радянська» версія настільки дискредитована аматорськими реконструкціями, що її складно розглядати навіть як робочу гіпотезу. Тим часом нещодавно було виявлено документальні свідчення, які дозволяють назвати імена справжніх злочинців.

Зокрема, з'ясувалося, що до мінування військових і цивільних об'єктів у прифронтовому Києві були причетні підрозділи Головного військово-інженерного управління Червоної армії. Насамперед мінувалися військові об'єкти, транспортні розв'язки, мости, комунікації... Проте, такої ж долі не unikнули й окремі комунальні установи та заклади культури. Зокрема, у спогадах лейтенанта М.Татарського, командира одного зі взводів спецмінування⁶, згадується, що його підрозділ заклав вибухівку в Історичному музеї, який із 1935 р. розташовувався в кількох корпусах на території «Всеукраїнського музейного містечка» у Верхній лаврі⁷.

² *Ольховський І.* Хроніка знищення Успенського собору [Електронний ресурс]: <http://www.museum-ukraine.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=1522>

³ *Немчинський О.* То хто ж висадив у повітря Успенський собор? / Публ. Д.Малакова // *Петров С.С.* Київ: погляд крізь століття: Нариси з історії Києва. – Вип.1. – К., 2001. – С.88; *Малаков Д.В.* Київ. 1939–1945: Фотоальбом. – К., 2005. – С.303.

⁴ *Василевський П.* Хто знищив Успенський собор у Києві? // *За вільну Україну.* – 1991. – №228. – 14 грудня. – С.2.

⁵ *Кузнецов А.* Бабий яр. Роман-документ. – К., 1991. – С.147–148.

⁶ «Хто висадив у повітря Успенський собор?»: Відлуння теми. Два листи з приводу статті Ігоря Гуркова («ЛУ», №31 від 1 серпня ц.р.) // *Літературна Україна.* – 1991. – №36. – 5 вересня. – С.4.

⁷ *Ковтанюк Н., Шовкопляс Г.* Скарбниця історичної пам'яті України // *Київська старовина.* – 1999. – №4. – С.75. Див. також. постанову РНК УРСР від 11 липня 1939 р. №720 «Про Український історико-культурний заповідник «Музейне містечко» у Києві» // *Законодавство про пам'ятники історії та культури (збірник нормативних документів)* / Під ред О.Н.Якименка. – К., 1970. – С.238–239.

За свідченнями музейних працівників, вибухівка була схована в підвалах експозиційних приміщень (корпуси №8 і №9; нині тут розміщуються дирекція заповідника і Музей книги та друкарства України), у Трапезній церкві і на Оглядовому майданчику⁸. Водночас жодних достовірних свідчень про мінування Успенського собору радянськими саперами досі ніхто не надав, натомість, як буде показано нижче, існують дані, що вибухівка була перенесена туди пізніше самими німцями. Розрахунок явно робився на те, що окупанти почнуть «інспектувати» залишені тут колекції або захочуть помилуватися панорамою Дніпра. Очікування справдилися одразу після зайняття німцями Києва, коли вони обладнали на Оглядовому майданчику свою артилерійську позицію. Проте вже вранці 20 вересня 1941 р. вона злетіла у повітря від вибуху потужного заряду. Найстаршим за званням офіцером серед загиблих виявився командир артилерійського підрозділу полковник Г.-Г. фон Зейдліц-унд-Голау, якому невдовзі посмертно буде присвоєне звання генерала⁹. У середині жовтня з Верхньої лаври виселили всіх жителів, а в монастирських корпусах розташувалися есесівські підрозділи та допоміжна поліцейська залага¹⁰. Усі будівлі Музейного містечка ретельно обшукали. Проте жодних слідів мінування Успенського собору німці не виявили. Утім, якби міни й справді були заховані у храмі, то все одно вибухнути вони вже не могли.

Згідно з нещодавно розсекреченими даними, радянська об'єктна міна Ф-10 (радіоміна)¹¹ мала низку серйозних конструктивних вад. Її автономного електроживлення теоретично вистачало лише на 40 днів¹², відтак у польових умовах спроби активації міни зазвичай припинялися вже за 30 діб¹³. Вона була чутливою до температурних перепадів та вологості, потребувала дуже довгої антени, що її демаскувала, і головне, була уразливою для станцій радіоглушіння. Більше того, німцям уже на початку вересня 1941 р. вдалося отримати трофейний зразок цієї міни і список радіочастот, на яких працював її приймач, після чого вони створили надійну службу радіопротидії. Єдиний успіх радянських саперів під час вибуху на Оглядовому майданчику в лаврі було досягнуто лише завдяки фактору несподіваності та

⁸ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р-2356. – Оп.6. – Спр.171. – Арк.27.

⁹ Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – К.: Л., 2003. – С.205–206. Докладніше про генерал-майора Г.-Г. фон Зейдліца-унд-Голау див.: [Електронний ресурс]: <http://forum.axishistory.com/viewtopic.php?f=5&t=28878&p=125695>

¹⁰ ДАКО. – Ф.Р-2356. – Оп.6. – Спр.171. – Арк.22–24; Ф.Р-2412. – Оп.2. – Спр.226. – Арк.1.

¹¹ Унікальні матеріали про перипетії мінної війни влітку – восени 1941 р. і тактико-технічні характеристики окремих видів озброєння, що супроводжуються докладним ілюстративним матеріалом і вичерпними посиланнями на спеціальні джерела, зібрано на сайті Ю.Веремеева й Ю.Мартиненка «Інженерне забезпечення Червоної Армії» (див.: [Електронний ресурс]: <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10.html>; <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10-pr.html>; <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10-pr-2.html>). Там же зазначено, що ця інформація отримана значною мірою на підставі німецьких джерел, оскільки радянські матеріали й досі залишаються засекреченими.

¹² [Електронний ресурс]: <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10.html>

¹³ Установка радіомін у Харкові розпочалася 13 жовтня, перші вибухи пролунали одразу після залишення міста радянськими військами 25 жовтня, а останні – 14 листопада. Таким чином, максимальний термін використання цих інженерних боеприпасів у бойових умовах не перевищував одного місяця (див.: [Електронний ресурс]: <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10-pr.html>).

надходженню дуже потужного сигналу з радіотрансляційної станції РУС-3, захованої на близькій відстані в Бориспільському лісі¹⁴. Гранична дальність зв'язку, яку забезпечувала ця станція, становила всього 150 км, відтак із переміщенням фронту далі на схід її використання стало неможливим.

Таким чином, ефективність радянських радіофугасів надто перебільшена, і ще до кінця жовтня вони перетворилися на військовий брухт. Слід зазначити, що через неможливість передбачити точний момент диверсії, в Успенському соборі навряд чи могли використовуватися й простіші за конструкцією міни вповільненої дії, розраховані на жорстко визначений інтервал часу. А отже, і версія про спостерігачів, які терпляче чекали впродовж кількох місяців слушної нагоди для теракту, є вигадкою. Остаточно всі суперечки навколо радіоміни в лаврі спростовують німецькі донесення про те, що їм удалося успішно нейтралізувати «розривні заряди з дальнім займанням», тобто радіофугаси, у будинку Червоної армії та флоту, на території монастиря, а також у частині Цитаделі¹⁵. Що ж у такому разі відбулося в лаврі?

У службовому календарі райхсфюрера СС Г.Гімmlера вже 9 жовтня 1941 р. з'явилася відмітка, що він мав тривалу бесіду тет-а-тет із фюрером про «долю монастиря в Києві»¹⁶. Слід підкреслити, що один із головних політичних функціонерів Третього Райху завжди з фанатичною відданістю, без зайвих розумувань виконував будь-які доручення свого вождя. Сучасники відзначали, що це іноді доходило до відвертого плазування. Так, А.Айхман на судовому процесі описував Г.Гімmlера як «завжди ладного прислужитися фюреру, аж до найменшої дрібнички»¹⁷. Згідно зі спогадами Ф.Керстена, який був особистим лікарем райхсфюрера СС, «сліпа педантичність глибоко вкоренилася в тій частині його характеру, котра була неприступна жодним іншим емоціям»¹⁸. Завдяки цьому він мимоволі уподібнювався бездушному, запрограмованому на рефлексивну дію механізму, плутаючи старанність чиновника з фанатичністю охоронця¹⁹.

Відтак аж ніяк не дивно, що бесіда в райхсканцелярії мала свої наслідки. За розпорядженням Г.Гімmlера того самого дня з Берліна було відправлено секретну радіограму, адресовану вищому начальнику СС і поліції Південної Росії Ф.Еккельну:

«Тамно. Фюрер наказав, щоби священники, ченці, тобто місцеві віряни або служителі культу, не могли мати доступу в монастир, що

¹⁴ Станція РУС фігурує у спогадах М.Татарського і О.Немчинського (див.: «Хто висадив у повітря Успенський собор?»: Відлуння теми // Літературна Україна. – 1991. – №36. – 5 вересня. – С.4; *Немчинський О.* То хто ж висадив у повітря Успенський собор? – С.84, 87).

¹⁵ Bundesarchiv-Militararchiv (Freiburg; далі – BA-MA). – RH 26-113/8. Цит. за: *Arnold K.J.* Die Eroberung und Behandlung der Stadt Kiew durch die Wehrmacht im September 1941: Zur Radikalisierung der Besatzungspolitik // *Militär-geschichtliche Mitteilungen* – Potsdam, 1999. – Bd.58. – S.52.

¹⁶ *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941–1942* / Bearbeitet, kommentiert und eingeleitet von P.Witte, M.Wildt, M.Voigt, D.Pohl, P.Klein, C.Gerlach, C.Dieckmann, A.Angrick. – Göttingen, 1999. – S.230.

¹⁷ *Мэнвэлл Р., Франкель Г.* Генрих Гиммлер. – Ростов-на-Дону, 2000. – С.343.

¹⁸ Там же. – С.260.

¹⁹ Там же. – С.258.

розміщувався на цитаделі Києва. Монастир у жодному разі не може бути чимось на зразок місця паломництва або релігійної святині. Охорону [монастиря] слід передати поліції і після передачі зруйнувати його²⁰. Верховне головнокомандування вермахту, штаб оперативного керівництва, відділ оборони країни (4-QU) №02316-41, підписав шеф орпо²¹ з комендатури G2 (01) №526-41 (G)»²².

Наведений наказ зберігся лише у вигляді запису радіоперехоплення, розшифрованого британськими спеціалістами з урядової школи дешифрування у Блетчлі-Парку (графство Бакінгем). Текст наказу разом із великим масивом інших перехоплених поліцейських донесень був розсекречений у Великобританії лише 1997 р., і тільки після цього уведений до наукового обігу німецькими дослідниками Другої світової війни. В Україні цей документ уперше було оприлюднено в телевізійному проєкті Ю.Макарова наприкінці 1990-х рр., але тоді він чомусь не викликав зацікавленості істориків, і лише згодом, у 2005 р., був передрукований у фотоальбомі, присвяченому повсякденному життю окупованого Києва²³. Причому текст наказу подавався у спотвореній редакції, що знецінювало його викривальний зміст: «Монастир має бути переданий до поліції та СС, а потім знищений або залишений на їх розсуд».

Насправді, в оригіналі не було жодних натяків на зволікання з вирішенням долі обителі – фраза «Zerstörung anheim zu stellen» буквально перекладається «піддати (надати) руйнуванню» (рос. еквівалент «предать разрушению»). Наведемо весь автентичний текст документа:

«Geheim. Der Führer hat angeordnet, zu dem auf der Zitadelle von Kiew befindlichen Kloster dürfen Priester, Mönche oder sonst einheimische Gläubige bzw. Kirchendiener keinen Zutritt erhalten. Das Kloster darf keinesfalls eine Art Wallfahrtsort oder religiöses Heiligtum werden. Bewachung ist an Polizei zu übergeben und dieser nach Übergabe Zerstörung anheim zu stellen. OKW WFSt Abtlg. L (4-QU) Nr.02316-41, gez. Chef Orpo von Kdo G2 (01) Nr.526-41 (G)»²⁴.

Згадане розпорядження щодо київської святині не можна розглядати лише як примху диктатора, яку начебто ніхто не збирався виконувати. Після військових перемог німецької армії на початку Другої світової війни авторитет А.Гітлера в очах командирів вермахту й пересічних громадян зріс настільки, що горезвісні «накази фюрера» набули майже магічної сили, а протидія або просто пасивний опір їм розглядалися в Райху як політичний злочин²⁵. Це підтверджує, зокрема, і райхсфюрер СС Г.Гімmlер:

²⁰ Тут і далі курсив у цитатах – автора статті.

²¹ Радіограма була підписана підлеглим Г.Гімmlера, керівником орпо (Ordnungspolizei; імперської поліції громадського порядку) оберстгрупенфюрером СС К.Далюге, оскільки він відповідав за охорону А.Гітлера і найвищих керівників нацистського Райху, а відтак і виконання їхніх найсекретніших і найделікатніших доручень.

²² Der Dienstkalender Heinrich Himmlers. – S.230. Висловлюю щирю вдячність кандидату історичних наук Тетяні Себті за уточнення джерела публікації вказаного документа.

²³ Малаков Д. Київ. 1939–1945. – С. 302.

²⁴ Public Record Office (London; далі – PRO). – HW16/32. – Nr.31 v.9.10.1941 Add.

²⁵ Wendt B.J. Deutschland 1933–1945. Das «Dritte Reich». Handbuch zur Geschichte. – Hannover, 1995. – S.574–575.

«Накази фюрера мають у Німеччині повноту закону»²⁶. У такому ж сенсі висловлювався і сам А.Гітлер: «Я зовсім не вимагаю, щоби генерали розуміли приховане значення моїх наказів, я вимагаю беззастережної покорі»²⁷. Жодних інших офіційних розпоряджень щодо Успенського собору поки що не знайдено. Можливо, це пояснюється існуванням секретного наказу А.Гітлера від 11 січня 1940 р. щодо справ, які становили державну таємницю: «1. Ніхто, жодна інстанція, жоден офіцер не мають права отримувати відомості про секретні справи, якщо їм це не потрібно з суто службових міркувань. 2. Жодна інстанція і жоден офіцер не повинні знати про будь-яку секретну справу більше, аніж це необхідно для виконання їх власного завдання»²⁸.

Що саме спровокувало появу наказу А.Гітлера – залишається загадкою. Проте, на це питання можна відповісти, якщо вдатися до історичних екстраполяцій. Наруга над Успенським собором цілком вписується у систему примітивних уявлень про помсту як відплатну дію у душі середньовічного принципу «Vergeltung», широко культивованих у нацистському Райху. Тим більше, що, на думку самих окупантів, інцидент у лаврі 20 вересня й заповідяні ним жертви виявилися прелюдією до справжньої «мінної війни», що спалахнула в Києві наприкінці того ж місяця. Унаслідок диверсії німецька сторона зазнала нищівного морально-психологічного удару, який похитнув її впевненість у своїй невразливості. Вибух на Оглядовому майданчику розцінювався в Берліні як демонстративний виклик супротивника у «вже поверженій більшовицькій цитаделі». Саме так ця подія трактувалася у зведених інформаційних повідомленнях про діяльність оперативних груп і команд СД на окупованій території СРСР («Ereignismeldungen UdSSR») ²⁹ від 28 вересня і 7 жовтня 1941 р.³⁰

Реакція нацистських очільників не забарилася. Уже 29 вересня, на другий день після того, як подробиці «тракту в лаврі» стали відомі в Берліні, А.Гітлер мав довірчу бесіду з М.Борманом і А.Розенбергом, в якій заявив, що Німеччина не може бути зацікавлена в існуванні в Україні єдиної сильної церкви³¹. Цілком імовірно, що вплив цієї рекомендації пізніше відбився в інструкції міністерства східних окупованих територій про методи нацистської політики на Сході: «Слід завадити, щоб давніші місця релігійного культу не стали місцями паломництва і, отже, центрами руху за автономію»³². Тут

²⁶ Цит. за: *Мэнвэлл Р., Франкель Г.* Генрих Гиммлер. – С.228.

²⁷ Цит. за: *Кейтель В.* 12 ступеней на эшафот. – Ростов-на-Дону, 2000. – С.271.

²⁸ *Бухгайт Г.* Абвер – щит и меч III рейха. – Москва, 2005. – С.209.

²⁹ Такі доповідні записки складались особисто шефом 4-го управління (Geheime Staatspolizei; державна таємна поліція, гестапо) РСГА (RSHA, Reichssicherheitshauptamt – Головне управління імперської безпеки) Г.Мюллером на підставі регулярних рапортів айнзатцгруп за місцем їх дислокації (див.: *Зегер А.* «Гестапо-Мюллер». Кар'єра кабинетного преступника. – Ростов-на-Дону, 1997. – С.229–230).

³⁰ Донесення про події в СРСР №97 від 28.09.41 р. і №106 від 07.10.1941 р. (див.: Bundesarchiv (Berlin; далі – BAV). – R 58. – Bd.217. – Bl.436; R 58. – Bd.218. – Bl.62.

³¹ Ibid. – R 6. – Bd.4. – Bl.8. Цит. за: *Шкаровский М.В.* Крест и свастика. Нацистская Германия и православная церковь. – Москва, 2007. – С.436–437.

³² ВА-МА. – RH 22 – Bd.171. Цит. за: *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; К., 1993. – С.530.

містився натяк на розвиток національно-визвольного опору під релігійно-патріотичними гаслами. За тиждень з'ясувалося, що смерть від вибуху в лаврі другорядного німецького оберста Г.-Г. фон Зейдліца-унд-Голау, якому посмертно присвоїли звання генерала, стала найсерйознішою втратою вермахту за весь час облоги Києва. Ця обставина була спеціально підкреслена в «донесенні про події у СРСР» від 7 жовтня 1941 р.³³

Оскільки ж безпосередні «винуватці» замаху залишалися поза досяжністю, то як відплатні дії нацисти застосували вже апробовану тактику перенесення агресії на матеріальні або символічні об'єкти, у даному випадку – безцінні пам'ятки культури. Саме на таку мотивацію німецької сторони вказує один із безпосередніх очевидців скоєного – співробітник Айнзатцштабу Розенберга, член «зондерштабу декоративного мистецтва» (листопад 1941 – серпень 1942 рр.), що восени 1941 р. займався вилученням із музейного містечка ікон, О.Кляйн. Він стверджував, що справжнім підґрунтям руйнації Успенського собору було паталогічне прагнення помсти. Трохи плутаючись у хронології (свої свідчення він давав у 85-річному віці навесні 1989 р., через півстоліття після згаданих подій), О.Кляйн, проте, пов'язував знищення храму з обставинами теракту на Оглядовому майданчику:

«Це трапилося 2 листопада 1941 р. Лавра була переповнена німецькими вояками. Від одного солдата я дізнався, що ціла рота німців була висаджена в повітря росіянами і як відплата за це було заплановано підірвати Успенський кафедральний собор у Лаврі. [...] У найближчий день, понеділок, 3 листопада 1941 р., зненацька близько 15-ї години сильний вибух сколихнув місто. Над Києвом простяглася щільна чорна хмара. Це старовинна церква, старша за 900 років, древній кафедральний собор Київської лаври разом зі своїм начинням і всіма художніми скарбами, що містилися там, була висаджена в повітря німцями, баня і стіни вляглися разом в одне звалище. [...] Поширювали чутку, що кафедральний собор висадили українські партизани. Це не відповідало дійсності. [...] Це була справжнісінька чортівня. Нацисти хотіли зруйнувати все історичне в Києві»³⁴.

Далі О.Кляйн описав спробу окупантів повторити акт вандалізму у Софійському соборі, якій йому вдалося запобігти, звернувши увагу свого командування на зображення свастики в мозаїчному декорі вітваря храму.

На існування зловісних намірів щодо лаври вказує і складена в той час аналітична довідка, що містила прогностичну оцінку наслідків руйнування собору та рекомендації для пропагандистського прикриття цієї акції. Уже 13 жовтня 1941 р. такий собі «доктор Бр.» (можливо, співробітник

³³ «20.09.1941 р. через міну з дистанційним підривною стався вибух у розташуванні артилерійського штабу в Цитаделі. При цьому серед інших загинув генерал артилерії Зейдліц» (див.: ВАР. – R 58. – Bd.218. – Bl.62).

³⁴ *Bentchev I. Gerettete und verschollene Kirchenschätze. Otto Klein und der deutsche «Kunstschutz» in Kiev 1941–1943 // Hermeneia. Zeitschrift für ostkirchliche Kunst. – 1997. – Heft 1. – S.31.*

Айнзатцштабу Розенберга – К.Бретгауер³⁵) підготував у Берліні меморандум, в якому застерігав від руйнації:

«Під монастирем у київській Цитаделі, який підлягає руйнуванню, очевидно, маєтся на увазі знаменита «лавра» – найдавніший монастир Росії та України.

«Лавра» є однією з найстаріших пам'яток України, і для кожного українця має виняткове значення. Золоті куполи монастирських церков, що високо здіймаються, сяють далеко над землею і надають неповторний вигляд місту Києву. Із нею зник би найцінніший і найцікавіший архітектурний пам'ятник України. [...]

Руйнування території монастиря неабияк вразило б як національні, так і релігійні почуття, і тим самим завдало б найтяжчого удару нашій політиці в Україні. Оскільки там поховано безліч ченців, такі дії могли б розцінюватись як блюзнірське осквернення кладовища. Комуністи не наважилися зачепити лавру, і навіть десь до 1935 р. пускали туди ченців. Світова громадськість, напевно, дуже різко відреагувала б на руйнування лаври. Тому варто було б замислитися над тим, щоб зберегти лавру як пам'ятку архітектури великої культурно-історичної цінності, але не відроджувати її як монастир. Берлін, 13.10.1941»³⁶.

Звичайно, дотримуватися цих рекомендацій ніхто не збирався. Натомість очільник Головного управління імперської безпеки Р.Гайдріх ще 31 жовтня 1941 р. розіслав секретну директиву, яка містила настанови стосовно діяльності православної церкви на окупованих територіях. У ній, зокрема, підкреслювалося, що сильне прагнення до відновлення церковного життя серед місцевого населення може з часом викликати негативну політичну реакцію, шкідливу для німецької влади. Тому церковне питання на окупованих землях пропонувалося вирішувати із застосуванням «певних умінь», що припускають «закриття заражених єврейськими догматами церков, які знаходяться у східних областях»³⁷. Цілковито очевидно, що використані тут евфемізми («закриття», «певні уміння») мали на увазі черговий різновид «остаточного вирішення», але цього разу щодо монументальних пам'яток. Таким чином, доля лаври як найбільш впливового духовного центру Східної Європи була вирішена наперед. Показово, що пізніше високопоставлені гітлерівські чини висловлювали вдовolenня, що «монастир Києво-Печерська лавра був знищений, тому що, на їхню думку, зникнення цієї пам'ятки ослабить національну свідомість українців»³⁸.

Здійснити задумане було неможливе без санкції й прямої участі вищих чинів репресивних органів та місцевих партійних функціонерів нацистського Райху. І справді, їх причетність підтверджується архівними документами.

³⁵ *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны. – К., 2006. – С.434.

³⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.КМФ-8. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.97–98.

³⁷ Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории. – Ф.17. – Оп.125. – Д.92. – Л.23–25. Цит. за: *Шкарковский М.В.* Крест и свастика... – С.144–145.

³⁸ ВАР. – Р 6. – Вд.85. – Ф.20–27. Цит. за: *Косик В.* Україна і Німеччина... – С.262.

Вище уже згадувалося про перемовини райхсфюрера СС Г.Гімmlера з А.Гітлером про «долю монастиря в Києві». Зміст бесіди залишився невідомим, проте з подальших подій випливає, що главі поліцейського відомства було доручено роль керівника і координатора секретної операції в лаврі. Наприкінці жовтня 1941 р. британські спецслужби перехопили чергову німецьку радіограму, адресовану обергрупенфюреру СС Ф.Еккельну й підписану Г.Гімmlером³⁹. У ній йшлося про проведення наради, на яку Ф.Еккельн мав особисто доставити «плани мінування міста Києва». Ця нарада повинна була відбутися за безпосередньої участі райхскомісара України Е.Коха, якому підпорядковувались усі місцеві поліцейські підрозділи в Києві, та співробітника особистого штабу Г.Гімmlера – Г.Дернера, котрий виконував функції офіцера зв'язку.

Специфічні питання, якими цікавилися на цій зустрічі (аспекти мінування Києва), та представницький склад її учасників дозволяє запідозрити, що на ній обговорювалися технічні деталі майбутньої «оборудки» в лаврі, які стосувалися передусім часу проведення «відплатних заходів» та розподілу ролей. За матеріалами повоєнних судових процесів над нацистськими злочинцями з'ясується, що члени айнзатцгрупи С, які раніше «відзначилися» в Бабиному Яру, пізніше були залучені до виконання спеціального завдання в лаврі. Один зі співробітників зондеркоманди 4а на власні очі бачив, як незадовго до вибуху вони заносили в Успенський собор важкі ящики, імовірно, з вибуховою речовиною. У будь-якому разі шеф зондеркоманди П.Блобель натякав на це після вибуху⁴⁰.

Руйнацію Успенського собору традиційно пов'язують із невдалим замачом радянських підпільників на президента Словаччини Й.Тісо, який відвідав Київ на початку листопада в рамках інспекційної поїздки у словацькі частини на Східному фронті⁴¹. Диверсанти нібито прийняли його за одного з нацистських ватажків, але не змогли вчасно активувати вибухівку. На користь цієї версії часто цитують так зване «секретне німецьке комюніке», яке насправді є черговим «донесенням про події у СРСР» від 7 листопада 1941 р.:

«Президент [Словаччини] Й.Тісо відвідав Київ 3 листопада 1941 р. і заїхав до Лаврського монастиря. Він прибув зі своїм почтом до монастиря близько 11 год. 40 хв. і відбув із монастирської площі близько 12 год. 30 хв. За кілька хвилин перед 14 год. 30 хв. усередині собору стався невеличкий вибух. Один вартовий помітив три постаті, які втікали. Їх застрелено. Кілька хвилин по тому стався грандіозний вибух, що зруйнував усю будівлю собору. Вибухова речовина, імовірно, була закладена задалегідь. Детонація не сталася раніше тільки завдяки досконалому оточенню кордоном і дбайливій охороні всієї будівлі. Очевидно, цей акт треба розглядати як замах на життя президента Тісо. Трьох імовірних злочинців неможливо було ідентифікувати, бо у них не було ніяких паперів»⁴².

³⁹ PRO. – HW16/32. – Nr.446.

⁴⁰ Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941–1942. – S.230.

⁴¹ Д-р Тісо на фронті. На могилах словацьких героїв // Львівські вісті. – 1941. – №80. – 9/10 листопада. – С.2; Короткі вісті // Рідна земля (Львів). – 1941. – №6. – 16 листопада. – С.8.

⁴² ВАР. – R 58. – Bd.219. – Bl.22. Пор.: *Femtex H.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – С.35.

Попри підкреслено неупереджений зміст це повідомлення, насправді, є лише набором суперечливих силогізмів. «Досконале оточення кордоном» і «дбайлива охорона всієї будівлі» (Успенського собору) чомусь не перешкодили руйнації храму. Твердження про повну необізнаність охорони («вибухова речовина, імовірно, була закладена заздалегідь») не лише вступає у суперечність із даними про ступінь поінформованості німців, але й відверто суперечить заяві про їх «компетентність». Яка вже тут «ретельна охорона», якщо прогледіли тонни вибухівки! Водночас перебіг подій не дає жодних переконливих підстав пов'язувати вибух зі спробою вбивства Й.Тісо, оскільки він буцімто стався з двогодинним запізненням. Згідно з елементарною логікою («post hoc, non propter hoc»), узагалі недоречно робити якісь попередні висновки про підґрунтя та обставини диверсії, доки не будуть знайдені документальні підтвердження цієї версії.

Більше того, «німецьке комюніке» взагалі можна вважати примітивною підробкою, оскільки, згідно зі свідченнями очевидців, Успенський собор був підірваний усього через 20–30 хвилин після від'їзду Й.Тісо⁴³. Крім того, тіла загиблих «диверсантів» біля трапезної лаври були сфотографовані співробітником Айнзатцштабу Розенберга – угорським археологом Н.Феттіхом 19 грудня 1941 р., і з його світлин видно, що «партизани» мали дивне маскування та екіпіровку – вони були одягнуті у солдатські гімнастерки, мали короткі зачіски, а в одного з них навіть знайшли сховану за халявою чобота ложку⁴⁴. Усе це дозволяє припустити, що роль «офірних жертв» під час вибуху в лаврі випала радянським військовополоненим, яких утримували в одному з розташованих на Печерську концтаборів⁴⁵.

Що ж насправді сталося в лаврі 3 листопада 1941 р.? За свідченнями очевидців, у день візиту Й.Тісо в околицях монастиря з'явилися оголошення, в яких місцевим жителям наказувалося терміново залишити свої помешкання через проведення робіт з розмінування (!) Успенського собору⁴⁶. Водночас німці навмисно дезінформували словацьку делегацію про причини й характер руйнувань у Києві, повідомивши, що це наслідки «великого бомбардування» («vel'keho

⁴³ Покази одного з «шефів» лаврських музеїв О.Кляйна (див.: *Fetmich H.* Київський щоденник... – С.38), обергрупенфюрера СС Ф.Еккельна (див.: *Краснощок Ю.* Диявольська гра (досє важливого, але небажаного свідка): Документальний детектив. – К., 2002. – С.265, 432), а також словацького кінооператора, який фільмував візит Й.Тісо (цей репортаж див.: [Електронний ресурс]: http://ie.youtube.com/watch?v=dZWGg5C_8-U). У словацькій хроніці сцена руйнувань Успенського собору супроводжується дикторським коментарем: «Печерська лавра через 20 хвилин після відбуття пана президента та його супроводу» («Lavra Pečerska 20 minut po odchode pana prezidenta a jeho sprievoda»).

⁴⁴ Див.: *Fetmich H.* Київський щоденник... – С.128. – Іл.ХІІ. Подобиці огляду тіл наведено у заяві уповноваженого Кіровського (Печерського) райвиконкому по Печерській лаврі В.Тверського та намісника лаври архімандрита Валерія (Устименка) голові урядової комісії з розслідування злочинів німецьких окупантів, складеній 29 листопада 1943 р. (див.: *Пам'ятки України: Історія та культура.* – 2003. – Ч.1/2. – С.41).

⁴⁵ За архівними матеріалами, у лаврі і на прилеглий території в 1941–1942 рр. розташовувалося принаймні три концтабори: у дворі артекладу, тобто, у Старому арсеналі, у приміщенні робітничого гуржитку на Гостинному дворі та в яру біля Близьких печер (див.: *Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упор. М.Г.Дубик.* – К., 2000. – С.88). Концтабір «за лаврською стіною біля колодязів Антонія і Феодосія Печерських» згадується у заяві В.Тверського та намісника лаври архімандрита Валерія (Устименка) (див.: *Пам'ятки України: Історія та культура.* – 2003. – Ч.1/2. – С.43).

⁴⁶ Спогади Євгена Ніколюка (архів автора) та Ю.С.Асеева (див.: *Міляева Л.* Спогади про мандрівку до Німеччини // *Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури.* – Вип.19. – К., 2007. – С.172).

bombardovania)»⁴⁷. Поєднання одразу двох версій знищення храму, що заперечували одна одну – «замах диверсантів» і «вибух через небачність» – доводить провокаційний характер інциденту. Це впливає також і з того, що німці цілковито замовчували «прикрий випадок» із Й.Тісо та навіть не повідомили киянам про перебування президента Словацької Республіки в місті! До початку весни 1942 р. детонація радянської вибухівки в Успенському соборі описувалася в окупаційній пресі здебільшого без жодних пояснень, що ж саме її спричинило. Подібна «фігура замовчування», між іншим, дозволяла приховати широку практику використання трофейної техніки й озброєння самими нацистами⁴⁸. Перші прямі інвективи на адресу радянської сторони пролунали з боку німців лише 15 березня 1942 р.⁴⁹, після трансляції у Великобританії пастирського послання московського митрополита Сергія, в якому йшлося про утиски православної церкви на окупованих територіях. Із того часу гітлерівці почали використовувати руйнацію Успенського собору як розмінну карту у своїй пропаганді⁵⁰.

Показово, що поміж собою німці абсолютно не крилися про справжні обставини й справжніх призвідців вибуху в лаврі. Так, міністр озброєнь Райху А.Шпеер дізнався про обставини знищення храму під час свого перебування в Києві влітку 1942 р.:

«На місці однієї з найзнаменитіших церков Києва я виявив грудю руйн. Мені розповіли, що за рад тут розміщувався склад боеприпасів, який потім із невідомої причини злетів у повітря. Пізніше Гіббельс розповів мені, що насправді райхскомісар України Еріх Кох вирішив знищити символ її національної гордості й наказав висадити церкву»⁵¹.

Ще одним поінформованим свідком високого рангу був чиновник міністерства східних окупованих територій К.Розенфельдер, який стверджував:

«Щодо вибуху церкви серед німців панує загальна думка, що він був проведений за наказом райхскомісаріату України (тобто, його очільника Е.Коха – *С.К.*). Наступні обставини дають підстави для цього припущення: 1) Перед вибухом собор часто надавався для огляду. 2) Численні жителі сусідніх будівель були повністю евакуйовані перед тим, як стався вибух. 3) Розташована на монастирській території поліцейська частина під час вибуху перебувала на тренуванні поза територією. [...] Серед місцевих жителів також панує думка, що монастир підірвали німці»⁵².

⁴⁷ Ремарка диктора у словацькій кінохроніці візиту Й.Тісо (див. прим.43).

⁴⁸ Зокрема, так сталося внаслідок прорахунків радянського командування під час оперативного планування оборонних боїв під Харковом восени 1941 р. Німецьким саперам тоді вдалося знешкодити значну частину вибухових засобів, які пізніше були повторно використані частинами вермахту для мінування оборонних рубежів міста в 1942 і 1943 рр. (див.: [Електронний ресурс]: <http://army.armor.kiev.ua/enginear/xarkov.shtml>).

⁴⁹ Нове українське слово. – 1942. – №59. – 15 березня. – С.3.

⁵⁰ *Кабанець С.П.* Замах на Йозефа Тісо (Знищення Успенського собору Києво-Печерської лаври) // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник: 2010 рік: Мат. XIX Міжнар. конф. «Історія релігій в Україні» 12–15 травня 2010 р. – Кн.П. – Л., 2010. – С.415–423.

⁵¹ *Шпеер А.* Воспоминания. – Смоленск; Москва, 1997. – С.328.

⁵² ВАР. – Р 6. – Вd.179. – Вl.81. Цит. за: *Шкаровский М.В.* Крест и свастика... – С.435.

Офіцер вермахту у сані євангелічного священика Ф.Гаер зі слів співробітників київського відділення військової розвідки (абверштелле) дізнався наступне:

«Швидше за все, за акцією стояли керівник партійної канцелярії Мартін Борман і райхскомісар Еріх Кох, які переслідували мету позбавити Україну її ідеологічного центру, щоб, якщо церква і буде знову відбудована, то вже не пробуджуватиме історичних спогадів. [...] У київському підрозділі абверу панувала думка, що вибух здійснили частини СС під командуванням вищого керівника поліції і СС «Росія-Південь» обергрупенфюрера СС Прютцмана, який зайняв лавру як свою резиденцію і нікому не дозволяв прохід на її територію. Вибух стався після відвідин цієї церкви президентом словацької держави д-ром Тісо. Із німецького боку була поширена версія, що тут ідеться про радянський замах на д-ра Тісо»⁵³.

Єдина неточність цього повідомлення полягає в тому, що Г.-А.Прютцман був наступником Ф.Еккельна на посаді вищого керівника поліції в Україні й почав «підтримувати порядок» у лаврі лише з кінця 1941 р.

Про причетність СС до провокації свідчив також технічний інспектор військового управління однієї з дислокованих в окупованому Києві частин – Е.Грюцнер, який устиг побувати в лаврі до вибуху та знову опинився там невдовзі після нього:

«Кількома днями пізніше до нас дійшли чутки, що в Лаврському монастирі злетів у повітря пороховий льох. Але як? Лише недавно Гардер і я побували там, ми оглянули мумії у гробницях, а також ушлявлену церкву. Для гранати, вибухових речовин тут просто не було місця. Та все ж, коли ми прийшли туди знову, зрозуміли, що там було місце і для вибухівки. Ми виглядали присоромленими перед уламками пам'ятки культури. Есесівці знов довели німецьку непохитність. Набагато пізніше ми дізналися, що церква була підірвана за наказом райхскомісара України Еріха Коха. Символ української національної гордості мав бути знищений»⁵⁴.

Серед самих киян (які, щоправда, не мали доступу до правдивої інформації) ширилися чутки про обопільну причетність до руйнування Успенського собору комуністичної й нацистської влад. Зокрема, українська письменниця Д.Гуменна в написаній на еміграції книзі «Хрещатий Яр», глузуючи з виставки про знищення культурних цінностей у СРСР, відкритій у Музеї-архіві переходнової доби, вустами своєї героїні запитувала: «А на цій виставці не буде показано руйнів лаври, що висадили в повітря німці?». І трохи нижче відповідала їй: «Але про лавру ви не маєте рації – Лавру підмінували й приготували до знищення більшовики, німці ж тільки полінувалися витягнути міни й вирішили, що не варт возитися, менше клопоту буде, коли все злетить у повітря»⁵⁵.

⁵³ Heyer F. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. – Köln; Braunsfeld, 1953. – S.202–203.

⁵⁴ ВА-МА. – MSg 2/2795. Цит. за: Muller R.-D. Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943. – Boppard am Rhein, 1991. – S.613. Пор.: [Електронний ресурс]: <http://www.schulprojekt-kiew-rendsburg.de/lavra1.htm>

⁵⁵ Гуменна Д. Хрещатий Яр (Київ 1941–1943): Роман-хроніка. – К., 2001. – С.260–261.

Такої ж думки дотримувався й майбутній патріарх Української автокефальної православної церкви Мстислав (Скрипник), який восени 1941 р. намагався дізнатися про мотиви злочину. У листі до свого знайомого, даною 30 листопада 1973 р., він передавав свої тодішні враження: «Всі старожили і свідки київських вибухів свідчили, що викликали їх заложені більшовиками міни. Положили вони їх і під головну лаврську церкву. Оповідали, що німці знали про це та виключили на деякий час струм до тих мін, а пізніше, забравши з церкви, в якій був музей, безцінні скарби, довели до вибуху»⁵⁶. Суттєва похибка в цих свідченнях полягає лише в тому, що вибухівку до собору занесли все ж таки німці.

Причетність німецької сторони до руйнувань у лаврі встановили радянські спецслужби невдовзі після завершення війни, коли до їх рук потрапив один зі співучасників злочину – обергрупенфюрер СС Ф.Еккельн, який дав вичерпні свідчення з цього приводу слідчим «Смерш». У Росії ці матеріали не отримали публічного розголосу, проте нещодавно їх використав в документальному есе історик-архівіст А.Прокопенко⁵⁷. Наприкінці 1980-х рр. він очолював закриту для дослідників, секретну установу, перша згадка про яку у відкритій пресі датується лютом 1990 р. – Центральний державний особливий архів СРСР, де зберігалися документи, пов'язані з дізнанням у справі німецьких військовополонених та інтернованих осіб. У 1999 р. його фонди передано до Російського державного військового архіву. Саме їх, вочевидь, і використав А.Прокопенко у своєму розслідуванні нацистських злочинів проти культурних надбань на окупованих територіях.

Архівіст зі слів обергрупенфюрера СС Ф.Еккельна описує все, що відбувалося в лаврі напередодні вибуху. Ще у середині жовтня 1941 р. до начальника поліції з'явився штабіст Г.Гімmlера Г.Дернер із мандатом, підписаним самим райхсфюрером СС. Цим документом підтверджувалися його повноваження для підготовки підризу Києво-Печерської лаври. Ф.Еккельн не здивувався, адже ще раніше, зі слів Г.Гімmlера, знав, що фюрер бажав цілковитого знищення і Києва, і Києво-Печерської лаври як релігійного та національного символу українців, сподіваючись, що наступні покоління «українського бидла» повністю позбудуться своєї культури й традицій. Проте, Ф.Еккельн, не бажаючи брати на себе відповідальність, вимагав додаткових повноважень. Справа полягала у тому, що для виконання наказу необхідно було передати лавру в підпорядкування поліції СС, усунувши від її охорони армійські частини. Наступного дня після його запиту таке розпорядження було отримане по радіо: «Згідно з наказом фюрера, військовий караул у Києво-Печерській лаврі зняти і лавру передати СС та поліції. Г.Гімmlер». Як бачимо, цитований Ф.Еккельном із пам'яті текст майже дослівно відповідає змісту радіограми, що збереглася у британських архівах. Готувалися до вибуху ґрунтовно, шукаючи якоїсь

⁵⁶ Фотокопія листа із зібрання Української академії мистецтва і науки в Нью-Йорку (архів автора). Висловлюю щире вдячність кандидату історичних наук Н.Сінкевич за надану можливість ознайомитися з цим документом.

⁵⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.proza.ru/2009/11/07/499>

переконливої зачіпки, слушного приводу, яким і став приїзд президента Словаччини Й.Тісо.

Слід додати, що протоколи допиту Ф.Еккельна ще 1995 р. були передані російськими архівістами представникам словацького уряду, які займалися розслідуванням обставин замаху на президента Й.Тісо. Пізніше ксерокопії протоколів через словацьких дипломатів потрапили до українського журналіста Ю.Краснощока, який оприлюднив невеличкі фрагменти з них в авторизованому перекладі:

«28 або 29 жовтня я повернувся з Риги. Штурмбанфюрер Дернер доповів мені, що підготовку до руйнування Києво-Печерської лаври завершено і що таким моментом мав стати приїзд на початку листопада до Києва президента Словаччини Тісо. Особисто я з Києва вилетів відразу ж до Кременчука у справах служби, а вибух відбувся 3 або 4 листопада 1941 р., за 30 хвилин після того, як Тісо залишив Києво-Печерську лавру, а потім було передано провокаційне повідомлення про причини вибуху, в якому вказувалося, що Києво-Печерська лавра підірвана Радами з метою замаху на президента Словаччини Тісо»⁵⁸.

Тут слід зауважити, що руйнація Успенського собору стала лише початком варварського нищення архітектурного ансамблю Верхньої лаври. Вибух у кафедральному храмі Печерського монастиря не був фатальним для навколишньої забудови. Свідки зазначають, що попри заподіяні ушкодження «абсолютно всі будівлі [навколо собору] залишалися у задовільному стані» аж до травня 1942 р., за винятком подекуди «побитого скла» та «зрідка деформованих шпобо», «у вікнах збереглися віконниці, двері квартир були цілими, хоча й відчиненими, підлоги, печі, пічні прилади, паркет були майже в повному порядку, стіни, архітектурні деталі будівель – навдивовижу збереженими, дахи – міцними, свіжими, без деформації»⁵⁹. Проте, від планів знищення лаври, згідно з «наказом фюрера», нацисти не відмовилися – вони лише відтермінували реалізацію цього задуму, щоби завершити «повну евакуацію» музейних колекцій. До Берліну було вивезено навіть експонати антирелігійного музею, які збиралися використати для вивчення досвіду боротьби з «релігійними забобонами»!

А 22 червня 1942 р., саме в річницю нападу на СРСР, Печерський монастир відвідали райхскомісар України Е.Кох та райхсміністр А.Розенберг. Останній у своїх подорожніх нотатках зазначив, що лавра «напевно мала колись дуже імпазантний вигляд», але тепер він зіпсований підірваним собором та «висадженим у повітря зовнішнім муром», де розміщувався артилерійський спостережний пункт⁶⁰. Стосовно організатора цих руйнувань А.Розенберг делікатно промовчав, однак Е.Кох виявився більш відвертим. Коли О.Кляйн, приставлений до високих гостей у ролі супроводжуючого, промовив: «Тут кілька місяців тому стояв один із найвідоміших кафедральних соборів Європи. Подейкують, що його підірвали росіяни», райхскомісар

⁵⁸ Краснощок Ю. Диявольська гра... – С.265, 432.

⁵⁹ ДАКО. – Ф.Р-2356. – Оп.6. – Спр.192. – Арк.2–3 зв.

⁶⁰ ЦДАВО України. – КМФ-8. – Оп.1. – Спр.183. – Арк.10.

України лише зловтішно розсміявся: «Це особливе тлумачення!». Пізніше, коли О.Кляйн звернув увагу візитерів на Велику лаврську дзвіницю, зауваживши, що її збудував німецький зодчий Й.Шедель, Е.Кох знову не втримався від цинічної репліки: «Усе це буде підірвано. Тут будуть зведені споруди для фюрера»⁶¹. І перетворення лаври на новий будівельний майданчик, точніше – «кар'єр для видобутку будівельних матеріалів», не забарилося. Уже із жовтня 1942 р., за конфіденційним розпорядженням окупаційної адміністрації і за цілковитого потурання міського голови Л.Форостівського, у Печерському монастирі почала діяти так звана Розборочна контора, яка займалася «утилізацією» лаврських споруд.

Ця варварська діяльність тривала до вигнання німців із Києва восени 1943 р. Вона призвела до тотального нищення безцінних пам'яток архітектури. Було вщент зруйновано або сильно ушкоджено 33 корпуси Верхньої лаври (фактично від них залишилися лише остови стін), сплюндровано Микільську, Благовіщенську і Трапезну церкви, повністю знищено всі надвірні дерев'яні споруди. Зокрема, лише листової міді німці «видобули» понад 20 т, не кажучи вже про цеглу, скло, дріт, облицювальну плитку та дерев'яні балки⁶². На їх збирання чиновники штадткомісаріату видавали ордери замовникам – представникам німецьких підрядних організацій, які були готові до найогидніших учинків, аби задовольнити свої вимоги. Так, 22 лютого 1943 р. представник німецької фірми «Остбансхофе» приїхав до лаври з нарядом на 4 т мармурових відходів і, не знайшовши необхідних матеріалів, розбив частину лівого крилосу Трапезної церкви⁶³. Утім, цю історію можна вважати лише крихітним епізодом «культурного здичавіння», продемонстрованого німецькими культуртреґерами в Києво-Печерській лаврі.

Виявляється, що відповідно до «наказу фюрера» окупанти планували мінування монастирського комплексу, щоби повністю зрівняти його із землею. Шокуюче свідчення про це знаходимо в щоденнику німецького архівіста В.Моммзена, онука відомого історика, який під час окупації України служив в Айнзатцштабі Розенберґа. 10 жовтня 1943 р. цей рафінований інтелектуал зробив запис, сповнений відвертого лицемірства: «Гейбітскомісар Києва та керівник СС Києва домовились знищити Лавру, тому що вона була національною українською святинєю. Яка короткозорість та тупість! Роботи вже почалися у значному обсязі, і було б щастям, якби росіяни розбомбили Лавру вщент для того, щоб таким чином був прихований цей злочин проти культури»⁶⁴. Підризу лаври вдалося запобігти радянським саперам під командуванням старшого лейтенанта О.Немчинського⁶⁵.

На жаль, безпідставні звинувачення, що «роботу на зруйнування лаври вели виключно радянські агенти», залишаються наріжним каменем у працях багатьох сучасних авторів, хоча архівні документи засвідчують абсолютно

⁶¹ *Bentchev I.* Gerettete und verschollene Kirchenschätze... – S.36.

⁶² ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1546. – Арк.12.

⁶³ *Дерев'яно О.* Як німці лавру грабували // Київська правда. – 1943. – №9. – 20 листопада. – С.3.

⁶⁴ *Лер С.* «Як все це, однак, жакливо!» Із щоденника німецького державного архівіста Моммзена у період його перебування в Україні під час Другої світової війни (1943) // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – Т.8. – 2008. – С.68.

⁶⁵ *Немчинский А.Б.* Осторожно, мины! Военные мемуары. – Москва, 1973. – С.116–120.

протилежне. Викликає занепокоєння, що загальною рисою цих праць є не лише тенденційне тлумачення, а й відверте фальшування документів. Саме так трапилося з горезвісним «наказом фюрера», текст якого було опубліковано у «відкорегованій» редакції. Так сталося зі знаменитими «знімками Айхведе»⁶⁶, які було оголошено фотомонтажем, сфабрикованою радянськими спецслужбами фальшивкою, і то лише тому, що ці світлини підтверджували пряму причетність німців до знищення Успенського собору. Нині ж з'ясовано, що фотографії зробив німецький вояк із дислокованого в лаврі 315-го поліцейського батальйону⁶⁷, який знав, коли саме станеться вибух.

З іншого боку, великої шкоди з'ясуванню істини завдала й вичікувальна позиція поінформованих сторін, що приховували від громадськості викривальні матеріали. Зокрема, своєчасне розсекречення документів із поліцейської секції Блетчлі-Парку просто унеможливило б провокаційну кампанію з викриття «злочину советів у лаврі», що розкручувалася під час «холодної війни». Те ж саме можна сказати і про спогади О.Кляйна, оприлюднені в Німеччині лише в 1997 р., уже після смерті свідка. Причому, публікатор не зробив жодної спроби передати ці матеріали в Україну, а натомість передрукував їх за 8 років у малотиражному збірнику наукової конференції, яка відбулася в Росії⁶⁸. Цікаво, що ще на початку 1990-х рр. деякі російські мистецтвознавці були поінформовані про обставини діяльності О.Кляйна в окупованому Києві, але також не наважилися відверто про це розповісти. Складається враження, що абстрактні міркування особистого сумління повністю затьмарили у цій ситуації почуття громадянської відповідальності за утаювання обставин резонансного злочину та звичайну наукову сумлінність. Упадає в очі також, що всі викривальні «антибільшовицькі» публікації, котрі з'явилися в українській пресі протягом останніх десятиліть, чомусь цілковито збіглися у часі з кампанією щодо «нормалізації німецької історії», розгорнутою у ФРН у 1990-х рр.

Наостанок хотілося б нагадати про те, що ж сталося з причетними (прямо чи опосередковано) до знищення святині особами. Доля А.Гітлера, Г.Гіммлера та М.Бормана загальновідома. Р.Гайдріха у Празі смертельно поранили десантовані з літака британські диверсанти – етнічний чех і словак, він помер 4 червня 1942 р. 11 лютого 1945 р. у бою в Будапешті загинув Г.Дернер. Г.-А.Прютцман 21 травня 1945 р. покінчив життя самогубством у таборі для переміщених осіб в Люнебургу. Ф.Еккельна військовий трибунал засудив до смертної кари – його стратили 3 лютого 1946 р. у Ризі. У празькій в'язниці Панкрац 23 жовтня 1946 р. було скарано К.Далюге. У Братиславі 18 квітня 1947 р. за вироком чехословацького народного суду пішов на шибеницю Й.Тісо. Ката з Бабиного Яру П.Блобеля 7 червня 1951 р. було страчено у в'язниці Ландсберг. Після восьмирічного слідства в 1959 р. польський суд виніс смертний вирок Е.Коху, проте пізніше його замінили

⁶⁶ Ідеться про серію світлин, на яких закарбовано приголомшуючу мізансцену потужного вибуху у центральній частині Верхньої лаври. Названі так за ім'ям директора Forschungsstelle Osteuropa Бременського університету В.Айхведе, який сприяв їх передачі в Україну. Опубл.: Хроніка-2000. – 1997. – Вип. 17/18. – С.365–366.

⁶⁷ Аксёнов В.Е. Сокровища Третьего Рейха. – Санкт-Петербург, 2010. – С.54.

⁶⁸ Бенчев И. Отго Кляйн и немецкая «защита искусства» в Киеве 1941–1943 // Макариевские чтения: Иерархия в Древней Руси. – Вып. XII. – Москва, 2005. – С.463–470.

на довічне ув'язнення – колишній райхскомісар України помер власною смертю у в'язниці Барчево у 1986 р. Більшість саперів зі спеціальних підрозділів Головного військово-інженерного управління Червоної армії на Південно-Західному фронті, що брали участь у мінуванні Києва, від заступника начальника управління та полкового комісара до військових інженерів і технічних інтендантів різного рангу (маємо відомості про 16 осіб), зникли безвісти або загинули в Київському котлі 13–17 вересня 1941 р. М. Татарський у 1990-х рр. емігрував у Канаду, де й помер 14 квітня 1998 р.

Туманні обставини, прагнення комуністичних функціонерів приховати прорахунки армійського командування, псевдопатріотична риторика і горезвісні «військові секрети» сприяли виникненню щільної завіси таємничості навколо цієї історії на довгі роки. Проте причетність нацистів до знищення Успенського собору Києво-Печерської лаври можна вважати цілком доведеною. Для майбутніх експертів залишається лише здійснити правову оцінку скоєного і сформулювати звинувачувальний вердикт на підставі всіх зібраних документів.

Einsatzgruppe C.

Standort K i e w : 6.11.41

Staatspräsident T i s o besuchte am 3.11.41 die Stadt K i e w und stattete hierbei den Lavra-Kloster einen Besuch ab. Er betrat mit seinem Gefolge etwa 11,40 Uhr das Kloster und verliess den Klosterhof gegen 12,30 Uhr. Wenige Minuten vor 14,30 Uhr ereignete sich innerhalb des Klostergebäudes eine kleine Explosion. Eine der herbeieilenden Polizeiwachen sah nach drei flüchtende Gestalten; sie wurden erschossen. Wenige Minuten später erfolgte eine ungeheure Detonation, die das gesamte Klostergebäude zertrümmerte. Die Sprengmassen müssen wahrscheinlich schon früher gelegt worden sein. Nur der sorgfältigen Absperrung und scharfen Bewachung des gesamten Gebäudes ist es zu verdanken, dass die Sprengung nicht schon früher erfolgte. Offensichtlich handelt es sich um einen Anschlag auf die Person des Staatspräsidenten T i s o. Die drei vermutlichen Täter konnten nicht identifiziert werden, weil sie keinerlei Ausweispapiere bei sich trugen.

Meldungen der Einsatzgruppe D liegen nicht vor.

Ілюстр.1

Репорт айнзатцгрупи С про вибух у Києво-Печерській лаврі і замах на президента Словачької Республіки Й.Тісо (7 листопада 1941 р.)

The article is devoted to one of the most contradictory problems of the newest history of Ukraine – destruction of the Uspens'kyi cathedral of the Kyiv-Pechers'k Lavra in the year of the World War II. The article is examined a versions about involvement to this crime of the German and Soviet sides on the basis of the archived sources, memories of contemporaries and review of presses.

Ілюстр.2
Обергрупенфюрер
СС Ф.Еккельн,
організатор руйнуван-
ня Успенського
собору Києво-Печер-
ської лаври

